

İktisadın Diyalektiği: Hegel'ci Açıdan İktisadi Davranışın İncelenmesi

Aras Yolusever¹¹ Sorumlu Yazar,

Dr. Öğretim Üyesi,
İstanbul Kültür Üniversitesi
İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi
Ekonomi Bölümü
a.yolusever@iku.edu.tr

Öz

Bu makale, Georg Wilhelm Friedrich Hegel'in diyalektik yönteminin iktisadi davranışın çözümlemesine sağlayabileceği kuramsal katkıyı incelemektedir. Çalışma, klasik ve neoklasik iktisadın atomistik birey varsayımının ekonomik davranışın dinamik, çelişkili ve tarihsel-kurumsal niteliğini yeterince kavrayamadığı tezinden hareket etmektedir. Hegel'in *Tinin Fenomenolojisi* (1807), *Mantık Bilimi* (1812-1816) ve özellikle *Hukuk Felsefesinin Prensipleri* (1820) yapıtlarında geliştirdiği diyalektik kavramsal araçlar -kendinde ve kendi için varlık üçlemesi, *Aufhebung* (kaldırma/aşkınlık), karşılıklı tanıma (*Anerkennung*), nesnel tin (*objektiver Geist*)- iktisadi davranışın üç temel uğrağı olan ihtiyaç, emek ve mülkiyet kategorilerinin çözümlemesinde verimli bir çerçeve sunmaktadır. Makale ayrıca sivil toplum, piyasa ve devlet üçlemesinin Hegelci okumasının modern kapitalizmin yapısal çelişkilerini -yoksulluk, eşitsizlik, krizler- anlamada hâlâ ufuk açıcı olduğunu göstermektedir. Marx'ın Hegel'i "ayakları üzerine oturtma" girişimi tartışılırken, Hegel'in kendi yazılarındaki ekonomik analizin Marksist çerçevenin ötesinde özgün bir yöntemsel miras barındırdığı savunulmaktadır. Eleştirel-yorumlayıcı yöneme dayalı bu çalışma, iktisat metodolojisinin felsefi temellerinin yeniden değerlendirilmesine katkı sunmayı amaçlamaktadır.

Anahtar Kelimeler: İktisat Teorisi, Ekonomi Politik, İktisadi Davranış

Jel Kodları: B41, B51

The Dialectics of Economics: An Examination of Economic Behavior from a Hegelian Perspective

Abstract

This article examines the theoretical contribution that Georg Wilhelm Friedrich Hegel's dialectical method can make to the analysis of economic behavior. The study proceeds from the thesis that the atomistic individual assumption of classical and neoclassical economics cannot adequately grasp the dynamic, contradictory, and historical-institutional nature of economic behavior. The dialectical conceptual tools developed by Hegel in his works *Phenomenology of Spirit* (1807), *Science of Logic* (1812-1816), and especially *Elements of the Philosophy of Right* (1820)—the triad of being-in-itself and being-for-itself, *Aufhebung* (sublation), mutual recognition (*Anerkennung*), and objective spirit (*objektiver Geist*)—offer a productive framework for analyzing the three fundamental moments of economic behavior: need, labor, and property. The article further demonstrates that the Hegelian reading of the civil society–market–state triad remains illuminating for understanding the structural contradictions of modern capitalism, including poverty, inequality, and crises. While discussing Marx's attempt to "set Hegel on his feet," the article argues that the economic analysis in Hegel's own writings carries an original methodological legacy that goes beyond the Marxist framework. Based on a critical-hermeneutic method, this study aims to contribute to the reassessment of the philosophical foundations of economic methodology.

Keywords: Economic Theory, Political Economy, Economic Behavior

Jel Codes: B41, B51

Bu makale Creative Commons Atıf 4.0 Uluslararası Lisansı ile lisanslanmıştır.

This work is licensed under Creative Commons Attribution 4.0 International License

Atıf/Cite as: Yolusever, A. (2026). İktisadın diyalektiği: Hegel'ci açıdan iktisadi davranışın incelenmesi. *Karadeniz Ekonomi Araştırmaları Dergisi*, 7(1), 66–80.

GİRİŞ

İktisat biliminin doğuşundan günümüze, ekonomik davranışın doğasına ilişkin temel sorular sürekli yenilenen bir tartışmanın merkezinde yer almıştır. Bireyin rasyonel bir aktör olarak tanımlandığı klasik ve neoklasik paradigmalardan davranışsal iktisadın bilişsel önyargıları kuramsallaştıran yaklaşımlarına; kurumsal iktisadın tarihsel-toplumsal yapıları ön plana çıkaran perspektifinden Marksist ekonomi politişin çelişki ve sınıf mücadelesini eksen alan çözümlemelerine kadar uzanan geniş yelpaze, iktisadi davranışın tek bir kuramsal çerçeveye sığdırılamayacak ölçüde karmaşık olduğunu göstermektedir (Sen, 1977; Thaler, 2016). Bu karmaşıklık karşısında, iktisadın kendi kuramsal araçlarının yeterliliği bir yana, başka disiplinlerden ödünç alınacak yöntemsel yaklaşımların hangi katkıları sunabileceği önemli bir araştırma sorusu olarak belirlemektedir.

Bu makalenin amacı, Georg Wilhelm Friedrich Hegel'in (1770-1831) diyalektik yönteminin iktisadi davranışın çözümlemesine sağlayabileceği katkıyı tartışmaktır. Hegel'in felsefesi, ilk bakışta saf metafiziksel bir spekülasyon olarak değerlendirilebilir; ancak bu yargı, hem Hegel'in kendi yazılarında iktisada ayırdığı önemli yeri hem de onun yöntemsel mirasının iktisadi düşünce tarihindeki etkilerini gözden kaçırmaktadır. Hegel, Jena döneminden itibaren Adam Smith, James Steuart ve David Ricardo'yu yakından okumuş; Hukuk Felsefesinin Prensipleri (1820) adlı yapıtının "Sivil Toplum" bölümünde ekonomi politiş felsefi sistemine entegre etmiştir (Avineri, 1972; Waszek, 1988). Daha da önemlisi, Karl Marx'ın iktisadi düşüncesi, Hegel'in diyalektik yönteminin "ayakları üzerine oturtulmuş" bir uyarlamasını barındırmaktadır (Marx, 1976/1867).

Bu çerçevede makale, üç temel iddiayı savunmaktadır. Birincisi, iktisadi davranış, statik ve atomistik bir biçimde -izole rasyonel bireyin tercih kümeleri olarak- kavranamaz; aksine, karşıt momentler arasındaki gerilimle ilerleyen dinamik bir süreç olarak ele alınmalıdır. İkincisi, Hegelci diyalektik, yaygın bir yanılgıyla özetlenen "tez-antitez-sentez" şemasından çok, "kendinde varlık-kendi için varlık-kendinde ve kendi için varlık" (an sich, für sich, an und für sich) üçlü yapısını ve *Aufhebung*¹ (kaldırma/aşkınlık) kavramını sunmaktadır. Üçüncüsü, modern iktisadi kurumlar -piyasa, mülkiyet, sözleşme, devlet- Hegel'ci an-

lamda "nesnel tin"²in (objektiver Geist) tezahürleri olarak okunabilir ve bu okuma, iktisadi krizlerin yapısal nedenlerini anlamada yeni bir perspektif sunar.

Makalenin yöntemsel yaklaşımı, eleştirel-yorumlayıcı (kritisch-hermeneutisch) bir okumadır. Söz konusu yöntem, Hegelci felsefeyi iktisadi kategorilere dışarıdan uygulanan bir şablon olarak değil, iktisadi kavramların içsel gerilimlerini açığa çıkaran bir çözümleme aracı olarak kullanmayı amaçlar. Yöntemin uygulanışı üç aşamada işlemektedir. Birinci aşamada, Hegel'in birincil metinlerinde geliştirilen kavramsal yapılar kendi felsefi bağlamları içinde yeniden inşa edilmektedir. İkinci aşamada, bu kavramlar çağdaş iktisat kuramının temel kategorileriyle (tercih, emek, mülkiyet, sözleşme, denge, kriz) karşılaştırmalı olarak ilişkilendirilmektedir. Üçüncü aşamada ise, iktisadi kategorilerin kendi içsel varsayımlarının sınırları, Hegelci "içsel eleştiri" (immanente Kritik) ilkesi doğrultusunda, dışsal bir norma başvurulmaksızın gösterilmektedir.

Metin seçimi rastgele değil, kuramsal gerekçelere dayanmaktadır. Birincil kaynak olarak Hegel'in üç yapıtı seçilmiştir: Tinin Fenomenolojisi (1807), diyalektik hareketin ve özellikle emek ile tanınma kategorilerinin en açık biçimde işlendiği metin olduğu için; Mantık Bilimi (1812-1816), soyuttan somuta yükseliş ve belirli olumsuzlama gibi yöntemsel ilkelerin kaynağı olduğu için; Hukuk Felsefesinin Prensipleri (1820) ise Hegel'in ekonomi politiş doğrudan felsefi sistemine dahil ettiği, "ihtiyaçlar sistemi", "sivil toplum" ve "devlet" kategorilerini geliştirdiği yapıt olduğu için merkeze alınmıştır. İkincil literatür iki ölçüte göre belirlenmiştir. Bir yandan, Hegel yorumunun felsefi güvenilirliğini sağlamak amacıyla alanın standart çalışmalarına (Avineri, 1972; Taylor, 1975; Pippin, 2008) başvurulmuştur. Öte yandan, Hegelci geleneği toplumsal-iktisadi çözümlemeye taşıyan yazarlardan (Lukács, 1971; Adorno, 1973; Honneth, 1996; Postone, 1993; Žižek, 2012) yararlanılarak, kavramların çağdaş iktisadi tartışmalarla diyaloga girebileceği noktalar belirlenmiştir.

Kavramların çözümlemesinde izlenen teknik, kavramsal yeniden yapılandırma olarak adlandırılabilir. Bu teknikte her bir Hegelci kavram kendi felsefi tanımı içinde açıklanmakta, ardından belirli bir iktisadi olgunun (para, iş bölümü, borç, kriz, finansallaşma) yapısını aydınlatacak

¹ Hegel'in aynı anda üç anlam taşıyan anahtar kavramı: bir şeyi ortadan kaldırmak, korumak ve daha yüksek bir düzeye taşımak. Bir aşama aşıldığında tümüyle yok olmaz; olumsuzlanan öge yeni ve daha kapsamlı bir bütün içinde saklı kalır. İktisadi örnek olarak takas ekonomisinin para ekonomisine "kaldırılması" verilebilir: takas ilkesi yok olmaz, para aracılığıyla genelleşerek korunur.

² Tinin (Hegel'de bireysel bir bilinç değil, insanlığın tarihsel-toplumsal olarak gelişen kolektif aklını ve bu aklın kurumlarda, hukukta, sanatta ve dilde nesnelleşmiş biçimlerini ifade eder) bireysel zihinlerin ötesinde, kurumlar aracılığıyla nesnelleşmiş biçimi; hukuk, ahlak, mülkiyet, sözleşme, piyasa ve devlet bu alana aittir. İktisadi kurumlar, bu okumada, keyfi düzenlemeler değil, özgürlüğün tarihsel olarak edinildiği nesnel biçimlerdir (Hegel, 1991/1820).

biçimde bu olguya uygulanmaktadır. Amaç, kavramın iktisadi olguyla örtüşen ve örtüşmeyen yönlerini birlikte göstererek, salt bir benzetme (analoji) düzeyinde kalmayan bir kavramsal karşılaşma üretmektir. Bu bakımdan çalışma, betimleyici bir düşünce tarihi değil, kavramsal-eleştirel bir çözümleme niteliği taşımaktadır.

Çalışmanın özgün katkısı, iktisatta diyalektik düşünce üzerine mevcut literatürdeki belirgin bir boşluğu doldurmayı hedeflemesidir. Bu boşluk iki kutup arasında yer almaktadır. Bir yanda, iktisadi diyalektiği ele alan çalışmaların ezici çoğunluğu Marksist gelenek içinde konumlanmakta; diyalektiği neredeyse yalnızca Marx'ın Kapital'deki değer, sermaye ve artı-değer çözümlemesi üzerinden okumaktadır (Ilyenkov, 1982; Postone, 1993; Arthur, 2002). Bu çalışmalarda Hegel, çoğunlukla Marx'ın bir öncülü olarak, yani kendi başına değil "ayakları üzerine oturtulacak" bir idealist kaynak olarak ele alınır; Hegel'in kendi iktisadi düşüncesi bağımsız bir kuramsal katkı olarak nadiren incelenir. Öte yanda, Hegel'in ekonomi politik ile ilişkisini doğrudan konu alan yerleşik bir uzmanlık literatürü mevcuttur (Plant, 1977; Avineri, 1972; Waszek, 1988; Riedel, 1984). Ancak bu çalışmalar büyük ölçüde siyaset felsefesi ve düşünce tarihi alanlarında kalmakta; Hegelci kategorileri çağdaş iktisat kuramının güncel tartışmalarıyla (davranışsal iktisat, kurumsal iktisat, kriz kuramları, refah iktisadi) sistematik biçimde ilişkilendirmemektedir.

Dolayısıyla Hegel'in kendi iktisadi çözümlemesi, ne Marksist diyalektik literatürde bağımsız bir çerçeve olarak, ne de Hegel uzmanlığı literatüründe çağdaş iktisatla diyalog içinde ele alınmaktadır. Bu makale tam da bu iki alan arasındaki boşluğa yerleşmeyi amaçlamaktadır. Özellikle "tanınma" (Anerkennung³) kategorisi, Marksist gelenekte geri planda kalmasına karşın, davranışsal ve kurumsal iktisadın son dönem bulgularıyla doğrudan diyaloga sokulabilecek niteliktedir (Honneth, 1996; Postone, 1993). Bu bakımdan makalenin doldurmayı hedeflediği açık, hem Marksist okumanın hem de düşünce-tarihsel Hegel okumasının dışında kalan üçüncü bir alandır: kurumsal aracılığı, hukuksal çerçeveyi ve devletin pozitif rolünü merkeze alan, çağdaş iktisatla konuşan bir Hegelci iktisadi çözümleme.

Makalenin geri kalanı dört ana bölümden oluşmaktadır. İkinci bölüm, Hegel'in diyalektik yönteminin felsefi temellerini ortaya koyacak ve onun iktisadi düşünceyle olan tarihsel ilişkisini inceleyecektir. Üçüncü bölüm, iktisadi davranışın üç temel uğrağını -ihtiyaç, emek ve mülkiyet-

Hegelci kategorilerle yeniden okumayı önermektedir. Dördüncü bölüm, sivil toplum-piyasa-devlet üçlüsünün modern iktisadi düzendeki diyalektik gerilimlerini tartışacak; bu bağlamda Marx'ın Hegel eleştirisi, modern kriz kuramları ve neoliberalizmin diyalektik bir okuması ele alınacaktır. Beşinci bölümde ise bulgular özetlenerek Hegelci yaklaşımın iktisat metodolojisine sağlayabileceği katkılar değerlendirilecektir.

HEGEL'İN DİYALEKTİK YÖNTEMİ: FELSEFİ TEMELLER VE İKTİSADİ BAĞLAM

Hegel'in diyalektik yönteminin iktisadi düşünceye katkısını anlayabilmek için önce diyalektiğin felsefi içeriğinin doğru bir biçimde kavranması gerekmektedir. Yaygın olarak tekrarlanan "tez-antitez-sentez" formülasyonu, Hegelci diyalektiğin özünü yansıtmamakta; aksine onun karikatürize edilmiş bir yorumunu oluşturmaktadır. Bu formülasyonun kökeni, Hegel'den önce Johann Gottlieb Fichte'nin (1762-1814) Wissenschaftslehre yapıtında bulunabilir; Hegel ise diyalektik hareketi bu üçlleden çok daha karmaşık bir biçimde tasarlamıştır (Mueller, 1958: 411-414; Pippin, 1989). Hegel'in kendi yazılarında "tez-antitez-sentez" üçlüsü hemen hemen hiç kullanılmamış olup, onun yerine "an sich" (kendinde), "für sich" (kendi için) ve "an und für sich" (kendinde ve kendi için) gibi kavramlar diyalektik momentleri ifade etmek için tercih edilmiştir.

Diyalektik düşünüş, kökleri Antik Yunan felsefesine -Platon'un diyaloglarına ve Aristoteles'in Topikler'ine- uzanan bir geleneğin parçasıdır. Ancak Hegel, diyalektiği basit bir muhakeme tekniği olmaktan çıkarıp, gerçekliğin kendisinin içkin hareket yasası olarak yeniden kurmuştur. Hegel'e göre kavramlar, durağan değil dinamik yapılardır; her kavram kendi karşıtını kendi içinde barındırır ve bu içsel çelişki, kavramın daha kapsamlı ve daha somut bir biçime evrilmesine yol açar. "Saf varlık" (reines Sein), kendi içinde "saf hiçliği" (reines Nichts) barındırır ve bu iki uçtan "oluş" (Werden) doğar (Hegel, 1969/1812-1816: 82-83). Bu, basit bir mantıksal egzersiz değil, Hegel'e göre gerçekliğin temel ontolojik yapısının bir ifadesidir.

Hegelci diyalektiğin merkezindeki Aufhebung, iktisat açısından son derece üretkendir. Örneğin, takas ekonomisinden para ekonomisine geçildiğinde, takas basitçe ortadan kalkmaz; metaların değer eşdeğeri olarak işlevi farklı bir biçimde -para aracılığıyla- sürdürülür ve genelleştirilir. Benzer şekilde, kapitalist üretim biçiminin feodal üretim ilişkilerini aşması, eski biçimleri kalıntı olarak ko-

³ Bir öznenin kendi değerini ve özgürlüğünü, ancak başka özneler tarafından tanınması yoluyla kazanabilmesi. Hegel için kimlik, yalıtık bireyin bir özelliği değil, karşılıklı tanıma ilişkisinin ürünüdür. İktisadi karşılığı ücret düzeyinden mesleki saygınlığa, mülkiyet hakkının geçerlili-

ğinden sosyal güvenceye uzanır; ekonomik mücadeleler salt maddi kaynak çekişmesi değil, aynı zamanda tanınma talepleridir (Honneth, 1996).

kurken yeni bir bütünleşik düzeyin parçası kılar (Lukács, 1971/1923).

Hegel'in diyalektik düşüncüsü, onun Kantçı felsefeye verdiği yanıtla yakından ilgilidir. Immanuel Kant, Saf Aklın Eleştirisi'nde (1781) "kendinde şey" (Ding an sich) ile "fenomen" arasında aşılabilir bir uçurum koymuş; insan bilgisinin yalnızca görüngüler dünyasına -duyusal verilerin a priori kategorilerle düzenlenmesine- erişebileceğini savunmuştu. Hegel, bu Kantçı sınırlamaya karşı diyalektik bir yanıt vermiştir: Kant'ın "kendinde şey" olarak ayrı tuttuğu gerçeklik, aslında bilincin kendi gelişiminin bir momentidir; kavram ile gerçeklik arasındaki uçurum, kavramın kendisinin diyalektik hareketiyle aşılar (Pippin, 1989; Taylor, 1975). Bu, iktisat metodolojisi için önemli sonuçlar doğurur: Ekonomik kategoriler -fiyat, ücret, kâr- saf gözlemsel veriler değil; aynı zamanda kavramsal yapılarıdır ve gerçeklikle diyalektik bir ilişki içinde inşa edilirler.

Hegel'in diyalektik yöntemini en açık biçimde sergilediği yapıt, Tinin Fenomenolojisi'dir (Phänomenologie des Geistes, 1807). Bu yapıtta diyalektik, bilincin kendi gelişiminin tarihi olarak sunulur: Duyusal kesinlikten algıya, anlama yetisinden öz-bilince, akıldan tıne doğru ilerleyen bir yolculuk. İktisadi düşünce için en kritik bölüm, hiç şüphesiz, dördüncü bölümde yer alan "Efendilik ve Kölelik" diyalektiğidir (Herrschaft und Knechtschaft). Burada Hegel, iki öz-bilincin karşılaşmasında karşılıklı tanıma için ölümüne mücadeleye giriştiğini ve sonucunda birinin (efendi) diğeri (köle) tabi kıldığını anlatır. Ancak diyalektik bir sürpriz şu noktada belirir: Köle, doğa üzerindeki emeği aracılığıyla kendi varlığını nesneleştirir ve böylece gerçek bağımsızlığı kazanırken; efendi, kölenin emeğinin ürünleriyle dolayım-sız bir tüketim ilişkisi kurarak doğa ile arasındaki üretken ilişkiyi yitirir (Hegel, 1986/1807: 145-155). Bu pasaj, Marx'ın emek kuramının ve Kojève'in (1969: 3-30) çağdaş yorumlarının başlıca esin kaynağı olmuştur.

Efendi-köle diyalektiğinin iktisadi açıdan vurgulanması gereken bir başka boyutu, "tanınma" (Anerkennung) kategorisinin pratik felsefeye taşıdığı zenginliktir. Alexandre Kojève'in 1930'larda Paris'te verdiği derslere katılan kuşak -Lacan, Bataille, Sartre, Merleau-Ponty- Hegel'in bu pasajını 20. yüzyıl Fransız felsefesinin merkezi kavramı haline getirmiştir. Çağdaş bağlamda, Axel Honneth'in (1996) tanınma için mücadele kuramı, bu Hegelci kategoriyi siyaset ve sosyoloji alanlarına taşımıştır. İktisadi açıdan, "tanınma" ücret düzeyinden sembolik mesleki saygınlığa, sosyal güvenlik haklarına ve sendikal örgütlenmeye uzanan geniş bir spektrumda işlev görür. Ekonomik mücadeleler, salt maddi kaynak çekişmeleri değil; aynı zamanda tanınma için verilen mücadeleler olarak da kavranmalıdır.

Hegel'in iktisadi düşünceyle doğrudan ilişkisi belgesel açıdan da iyi bilinmektedir. Bern ve Frankfurt dönemlerinde (1793-1800), Hegel İngiliz ekonomi politik geleneğini -Smith, Steuart, Hume, Ferguson- yoğun biçimde okumuş; James Steuart'ın Principles of Political Economy (1767) yapıtına geniş bir yorum yazmıştır (Plant, 1977; Waszek, 1988). Jena döneminde (1801-1806) verdiği gerçek felsefesi derslerinde ise "ihtiyaçlar sistemi" (System der Bedürfnisse) ve "emek" üzerine sistematik düşünceler geliştirmiştir. Bu okumalar, onun Hukuk Felsefesinin Prensipleri'nde "sivil toplum" bölümünü inşa etmesinin entelektüel zeminini hazırlamıştır. Hegel'in bu konuda Smith'ten devraldığı kavramların başında işbölümünün insani sonuçları ve karşılıklı bağımlılık ilkesi gelmektedir (Smith, 2002/1776).

Ancak Hegel, Smith'i yalnızca özümsememiş, aynı zamanda eleştirmiştir. Smith'in "görünmez el" doktrininin örtük bireyci ve atomistik varsayımlarını, Hegel diyalektik bir bütünlük perspektifine yerleştirmiştir. Sivil toplum, Hegel için sadece çıkarların kendiliğinden uyum sağladığı bir alan değil; aynı zamanda kendi içinde çözülemez çelişkiler -aşırı zenginlik ile aşırı yoksulluk- üreten bir gerilim alanıdır. Bu nedenle sivil toplumun kendi başına ahlaki yeterliliğe sahip olamayacağı; etik bütünlüğün ancak devletin nesnel kurumlarında gerçekleşebileceği öne sürülür (Hegel, 1991/1820: 243-245). Bu noktada Hegel'in iktisadi-siyasi düşüncesi, hem klasik liberalizmden hem de basit bir Marksist devletçilikten ayrılmaktadır.

Hegelci diyalektiğin metodolojik açıdan önemli bir özelliği, "spekülatif" düşünüş anlayışıdır. Spekülatif düşünüş, çelişkileri uzlaştırmaya çalışmak yerine, onları daha yüksek bir düzlemde anlam taşıyan momentler olarak korur. Adorno'nun (1973/1966) "negatif diyalektik" kavramıyla geliştirdiği üzere, çelişkinin uzlaşmayan niteliği, iktisadi gerçeklikteki kurumsal yapı taşlarını çözümlemenin başlıca aracıdır. Bu yöntem, iktisat biliminin standart varsayımı olan "denge" kavramına radikal bir eleştiri içerir: Diyalektik perspektifte, ekonomi her zaman dengesizliklerle, eşitsizliklerle ve çelişkilerle dolu bir hareket halindedir; "denge" yalnızca geçici bir analitik soyutlamadır (Postone, 1993).

Hegel'in mantık anlayışı da iktisadi düşünüş için önemli kavramsal araçlar sunar. Mantık Bilimi'nde "varlık" (Sein), "öz" (Wesen) ve "kavram" (Begriff) olmak üzere üç ana bölümde gelişen mantık, basit ve doğrudan kategorilerden başlayarak en somut ve kapsamlı kategorilere doğru ilerler. Bu hareket, soyuttan somuta bir yükseliştir. Marx, Grundrisse'nin (1973/1857-1858) ünlü "Yöntem Üzerine" pasajında bu yaklaşımı iktisadi çözümlemenin yöntemi olarak benimsemiştir. Soyuttan somuta

yükseliş, iktisadi olguların kendi içsel zenginliğiyle yeniden inşa edilmesi anlamına gelir: Meta kavramı, basit do-laşımdan, üretim biçimine; oradan da kapitalist sistemin bütününe uzanan bir kavramsal yolculukta her aşamada zenginleşir (Ilyenkov, 1982).

Hegel'in mantık anlayışı açısından önemli bir başka kavram, "belirli olumsuzlama" (bestimmte Negation⁴) kavramıdır. Soyut ya da boş bir olumsuzlama, sadece olumsuzlanan şeyi yok etmekle yetinir; oysa belirli olum-suzlama, olumsuzlananın belirli içeriğini yeni bir kav-ramsal düzeyde korur. Bu, iktisat için son derece önemli bir metodolojik ilkedir. Bir iktisadi kuramın eleştirisi, onun salt yanlışlanması değil; onun açıklayıcı sınırlarının belirlenmesi ve daha kapsamlı bir çerçeveye dahil edil-mesi olmalıdır. Marx'ın Smith ve Ricardo'ya yönelik eleş-tirisi, klasik iktisadın bu mantıkla "kaldırılması" (Aufhe-bung) anlamında diyalektikti: Klasik iktisat reddedilmi-yor, ancak onun sınırlamaları gösterilip kapitalizmin ta-rihsel çelişkilerinin daha kapsamlı bir çözümlemesine ze-min hazırlıyordu.

Hegel'in Jena dönemi yazıları (1801-1806), onun eko-nomi politik ile olan ilişkisinin en yoğun yaşandığı dönem-dir. Bu dönemde Hegel, hem Adam Smith'in *An Inquiry into the Nature and Causes of the Wealth of Nations* ya-pıtının Garve tarafından Almancaya çevrilmiş baskısını ya-kından okumuş; hem de iktisadi sorunlara doğrudan de-ğinen ilk sistematik denemelerini kaleme almıştır. *Realp-hilosophie* adıyla bilinen ders notlarında, "ihtiyaçlar sis-temi", "emek", "değer" ve "para" kategorileri felsefi siste-min önemli kavramları olarak işlenmiştir (Hegel, 1979). Bu dönem, Hegel'in iktisadi salt deneysel veya pragmatik bir alan olarak değil; tinin nesnelleşme süreçlerinden biri ola-rak felsefi sisteminin ayrılmaz parçası kıldığı dönemdir.

Hegel'in ekonomi politik okumalarının ona kazandır-dığı en önemli kavramsal bilgi, modern toplumda bireyin "karşılıklı bağımlılık" içinde olduğu kavrayışıdır. Bir önceki dönemin köy ekonomisi ve aile-içi üretim biçimlerinden farklı olarak, modern sivil toplumda birey, neredeyse hiç-bir ihtiyacını kendi başına karşılayamaz; tüketiminin önemli bir kısmı, başkalarının emeğinin ürünüdür ve kendi emeği de büyük ölçüde başkalarının ihtiyaçlarına yönelik-tir. Hegel bu durumu "evrensel emek" (allgemeine Arbeit) kavramıyla ifade etmiştir: Her bireyin somut emeği, başka-larının emeğiyle dolayımlanmış toplam toplumsal emeğin bir momentu olarak işlev görür (Hegel, 1991/1820, 198-

199; Waszek, 1988). Bu kavrayış, Marx'ın "değer ku-ramı"nın felsefi temellerinden birini oluşturmuştur.

Sonuç olarak, Hegel'in diyalektik yöntemi iktisat için üç temel düzlemde verimlilik sunmaktadır. İlk olarak, on-tolojik düzlemde, iktisadi gerçekliği statik bir küme ilişki-leri yumağı değil, içsel çelişkilerle hareketlenen bir bütün-lük olarak kavrar. İkinci olarak, epistemolojik düzlemde, soyuttan somuta yükselen kavramsal inşa yöntemini su-nar. Üçüncü olarak, normatif düzlemde, iktisadi davranı-şın salt fayda maksimizasyonu değil, karşılıklı tanıma ve etik bütünlük arayışı olarak yeniden tanımlanmasına ola-nak verir. Bu üç düzlem, makalenin izleyen bölümlerinde somut iktisadi kategoriler üzerinden işlenecektir.

Bu noktada, Hegelci diyalektiğin günümüz iktisat me-todolojisindeki konumuna ilişkin önemli bir gözlem yapıl-malıdır. Sosyal bilimler felsefesinde "eleştirel realizm" (critical realism) olarak bilinen ve özellikle Roy Bhaskar (1979) ve Tony Lawson (1997) tarafından geliştirilen akım, diyalektik düşüncenin önemli unsurlarını çağdaş ik-tisat felsefesine taşımıştır. Eleştirel realizmin "stratifikas-yon", "emergence" ve "mekanizmalar" kavramları, He-gelci kategorilerle yapısal benzerlikler taşır. Yapısal dü-zeylerin -bireysel, kurumsal, sistemik- birbirine indirgene-mezliği ve aralarındaki diyalektik dolayım, ekonomik ger-çekliğin çok katmanlı doğasını kavramada zorunlu bir araç olarak ortaya çıkmaktadır.

Hegelci yöntemin bir başka önemli özelliği, "içsel eleş-tiri" (immanente Kritik) ilkesidir. Bir kuramın eleştirisi, dış-sal bir norma -örneğin başka bir kuramın kabullerine- baş-vurularak değil; kuramın kendi içsel kabullerinin ve sonuç-larının çelişkilerinin gösterilmesiyle yapılır. Marx'ın klasik ekonomi politiğe yönelik eleştirisi, bu yöntemin örnek uy-gulamasıdır: Marx, Smith ve Ricardo'yu kendi emek-değer kuramlarının mantıksal sonuçlarına götürmüş, bu sonuç-ların kapitalizmin yapısal çelişkilerini -artı-değer, sermaye birikiminin sınırları, kâr oranının düşme eğilimi- ortaya çı-kardığını göstermiştir. Bu yöntem, çağdaş iktisat tartışma-larına da uygulanabilir: Neoklasik genel denge kuramının kendi varsayımlarının mantıksal sonuçları izlendiğinde -bilgi varsayımları, çok piyasa etkileşimi, dengenin istikrar-sızlığı- kuramın iç sınırları belirginleşmektedir (Arthur, 2002; Ilyenkov, 1982).

⁴ Bir şeyi boş biçimde reddetmek değil, onun belirli içeriğini yeni bir kavramsal düzeyde koruyarak olumsuzlamak. Bir kuramın eleştirisi, onu topyekûn geçersiz kılmak değil, açıklayıcı sınırlarını göstererek

daha kapsamlı bir çerçeveye eklemektir. Marx'ın klasik iktisadi bu an-lamda "kaldırması" örnek gösterilir.

İKTİSADİ DAVRANIŞIN DİYALEKTİK ÇÖZÜMLEMESİ: İHTİYAÇ, EMEK VE MÜLKİYET

İktisadi davranışın diyalektik bir bakış açısıyla yeniden okunması, üç temel kategorinin -ihtiyaç, emek ve mülkiyet-iç çelişkilerinin ortaya çıkarılmasını gerektirir. Hegel'in Hukuk Felsefesinin Prensipleri'nde sivil toplum bölümü tam da bu üç momenti sistematik bir biçimde ele almakta; "ihtiyaçlar sistemi" (189-208), "adalet uygulaması" (209-229) ve "polis ve korporasyon" (230-256) alt-bölmeleri aracılığıyla iktisadi yaşamın diyalektik mantığını sergilemektedir (Hegel, 1991/1820). Bu bölümde söz konusu üç kategori, hem Hegelci hem de günümüz iktisadi tartışmaları açısından incelenecektir.

İhtiyaç kavramı, neoklasik iktisatta tüketicinin "tercih"i olarak biçimselleştirilmiş; matematiksel açıdan kullanışlı ancak insani açıdan oldukça yoksullaştırılmış bir kategoriye dönüştürülmüştür. Tercih sıralamaları (preference orderings) tutarlılık aksiyomlarıyla -tamlik, geçişlilik, süreklilik- donatılmıştır ve bu yapıdan beklenen fayda kuramı (expected utility theory) inşa edilmiştir. Ancak bu formelleştirme, kullanışlılığına karşın, ihtiyacın tarihsel, toplumsal ve karşılıklı tanıma boyutlarını çoğunlukla arka planda bırakma eğilimindedir. Hegel, bu eksikliği, hayvansal ihtiyaç ile insani ihtiyaç arasındaki diyalektik ayrımıyla açıklar: Hayvan, doğrudan doğa tarafından belirlenmiş sınırlı ve sabit ihtiyaçlara sahiptir; oysa insan, ihtiyaçlarını sürekli çoğaltır, farklılaştırır ve toplumsallaştırır (Hegel, 1991/1820: 190). İhtiyacın toplumsal niteliği, onun başkalarının ihtiyaçlarıyla diyalektik etkileşimi içinde belirlenmesinde yatar.

Bu anlayış, modern davranışsal iktisadın "bağlamsal tercih" ve "referans bağımlı yargı" gibi kavramlarıyla beklenmedik bir akrabalık göstermektedir (Kahneman & Tversky, 1979). İnsanın ihtiyaçları sabit bir biyolojik veri değil, sosyal ilişkiler içinde sürekli yeniden inşa edilen bir yapıdır. Hegel'in dilinde söylemek gerekirse, ihtiyaç "kendinde" (an sich) bir doğal zorunluluk olarak başlar; ancak "kendi için" (für sich) bir toplumsal aracılığa dönüşür; nihayetinde "kendinde ve kendi için" (an und für sich) bir kültürel-tarihsel kurum hâlini alır. Lüks tüketim, gösterişçi tüketim (Veblen, 2007/1899) ya da statü mallarına yönelik talep, bu üçüncü düzeyin örnekleridir. İktisat, ihtiyacın bu çok katmanlı yapısını ihmal ettiğinde, salt nicel bir çözümlemeye sıkışmakta ve davranışın asıl açıklayıcı boyutlarından uzaklaşmaktadır.

Hegel'in ihtiyaçlar sistemi çözümlemesinin önemli bir vurgusu, ihtiyaçların çeşitlenmesinin aynı zamanda araçların çeşitlenmesini -yani işbölümünün derinleşmesini- zorunlu kıldığıdır. Adam Smith'in işbölümü kuramını özümseyen Hegel, ona aynı zamanda eleştirel bir boyut ekler. İşbölümü, üretkenliği artırırken aynı zamanda emeği soyutlaştırır; işçinin emeği belirli ve sınırlı bir hareketin tekrarına indirgenir; bu da onu makine düzeyine yaklaştırır (Hegel, 1991/1820: 198). Bu pasaj, Marx'ın yabancılaşma kuramının ve Charlie Chaplin'in "Modern Zamanlar" filmi-nin yaklaşık bir buçuk yüzyıl önce öngörülmüş halidir. Diyalektik bakış açısından, üretkenlik artışı ile insani anlamın kaybı bir arada gerçekleşen iki karşıt momentdir.

Emek, Hegelci diyalektiğin belki de en üretken kategorisidir. Tinin Fenomenolojisi'nin köle-efendi pasajında, emek (Arbeit) salt fiziksel bir etkinlik değil; insanın doğayı dönüştürerek aynı zamanda kendisini dönüştürdüğü bir aracılık (Vermittlung)⁵ olarak tanımlanır. Köle, çalışmasıyla doğal nesneyi şekillendirirken, aynı zamanda kendi öz-bilincine biçim verir. "Emek, kontrollü arzudur, geciktirilmiş kayboldur; başka bir deyişle, biçimlendirici eylemdir" (Hegel, 1986/1807: 153). Bu formülasyon, emeğin yalnızca bir ihtiyaç giderme aracı değil, insanın kendi kendisini gerçekleştirmesinin (Selbstverwirklichung) temel kategorisi olduğunu vurgular. Marx, bu anlayışı 1844 Felsefe ve Ekonomi Politik Elyazmaları'nda doğrudan benimseyerek emeği insanın "türsel-varlığını" (Gattungswesen) açığa vurduğu etkinlik olarak tanımlamıştır (Marx, 1959/1844).

Soyut emek ve somut emek arasındaki diyalektik karşıtlık, modern iktisat için kritik bir kavramsal araçtır. Somut emek, belirli bir amaca yönelik, niteliksel olarak farklı emeklerin -terzinin emeği, marangozun emeği, çiftçinin emeği- toplamıdır. Soyut emek ise, bu farklılıkların piyasa aracılığıyla "genel emek-zaman" (allgemeine Arbeitszeit) olarak homojenleştirilmesinden doğar (Marx, 1976/1867). Bu ikilik, salt analitik değil, ontolojik bir gerçekliktir: Kapitalist sistem, somut emeklerin niteliksel zenginliğini soyut emeğin niceliksel eşitleyiciliğine indirger; ancak somut emeğin tüm zenginliği bu indirgemeye karşı koyar. Postone (1993), bu diyalektik gerilimin, kapitalist toplumsal dolayımın temel çelişkisi olduğunu ileri sürer: Zamanın kendisi soyutlaştırılarak emeğin değer ölçüsüne dönüştürülür; bu da insani deneyimin niteliksel zenginliğiyle gerilim içine girer.

Mülkiyet kavramı, Hegelci sistemde özgürlüğün ilk ve en temel nesnel ifadesidir. Hukuk Felsefesinin Prensipleri

⁵ İki uğraşın doğrudan değil, bir üçüncü öge aracılığıyla ilişkiye girmesi. İktisatta piyasa, para ve işbölümü tipik dolayım biçimleridir: birey ihtiyaçlarını doğrudan değil, başkalarının emeğiyle dolayımlanmış ola-

rak karşılar. Diyalektik düşünce, "doğrudan" görünen ilişkilerin altındaki dolayım katmanlarını açığa çıkarmayı amaçlar.

ri'nin "Soyut Hak" (Abstraktes Recht) bölümünde Hegel, mülkiyeti kişinin iradesinin dış bir nesnede gerçekleşmesi olarak tanımlar: "Kişi olarak ben, dış bir alanda var olabilmek için iradesini bir nesnede koymalıyım" (Hegel, 1991/1820: 45). Bu formülasyon, John Locke'un emek-temelli mülkiyet kuramından (Locke, 2003/1689) farklı bir zemine oturur. Locke için mülkiyet, doğal hakkın bir uzantısı ve bireyin emeğinin nesneye karıştırılmasının ürünüdür. Hegel için ise mülkiyet, özgür iradenin nesnelleşmesidir ve ancak başkalarınca tanınması ölçüsünde geçerlilik kazanır. Mülkiyet hakkı, böylece, bireysel bir özellikten ziyade, karşılıklı tanınmanın hukuki bir biçimine dönüşür.

Mülkiyetten sözleşmeye geçiş, Hegelci çözümlemede son derece öğreticidir. Sözleşme (Vertrag), iki özgür iradenin ortak bir nesne üzerinde anlaşmasıdır ve bu, "kendi-için-varlığın" karşılıklı tanınmasıdır. Sözleşme yoluyla bireyler, kendi mülkiyetlerinin sınırlarını başkalarının tanınması yoluyla aşar ve daha kapsamlı bir toplumsal birlik düzeyine yükselirler (Hegel, 1991/1820: 72-81). İktisat için bu son derece önemlidir: Modern iktisat kuramı, sözleşmeleri "tam bilgi, sıfır işlem maliyeti" varsayımlarıyla idealize ederken; sözleşmenin asıl ontolojik temelini karşılıklı tanıma olduğunu görmezden gelmektedir. Oliver Williamson'ın işlem maliyetleri yaklaşımı (Williamson, 1985) ya da Coase'un (1937) firma kuramı, sözleşmenin sosyal-hukuksal koşullarını ciddiye almasıyla, Hegelci perspektifle dolaylı bir akrabalık taşır.

Para, Hegelci açıdan sözleşmenin ve mülkiyetin evrensel eşdeğeridir; ancak salt teknik bir araç değil, "soyut bir tanınma biçimidir" (Žižek, 2012: 268). Para, niteliksel farklılıkları niceliksel bir ölçüye indirgemesi bakımından soyut emekle paraleldir; ancak bu indirgeme, dolaşımı ve takasın evrenselleşmesini olanaklı kılarken, aynı zamanda insani ilişkilerin "şeyleşmesine" (Verdinglichung⁶) yol açar (Lukács, 1971/1923: 83-110). Para, başka bir deyişle, iki yönlü bir diyalektik birliktir: Bir yandan özgürlüğü genişletir -herkes herkesle takasa girebilir-; öte yandan toplumsal ilişkileri nesneler arası ilişkilere indirger.

Hegelci ontolojinin iktisadi açıdan en önemli sonuçlarından biri, "yabancılaşma" (Entfremdung) ve "nesneleşme" (Vergegenständlichung) arasındaki diyalektik ayrımıdır. Tinin Fenomenolojisi'nde Hegel, insanın kendi etkinlikleriyle nesnel bir dünya inşa etmesini "nesneleşme" olarak adlandırır; bu, kaçınılmaz ve olumlu bir süreçtir. Ancak nesneleşme, belirli toplumsal koşullarda yabancılaşmaya dönüşebilir: Yani insan, kendi emeğinin ürünlerini kendisine yabancı, hatta düşman bir güç olarak dene-

yimleyebilir. Marx, bu ayrımı 1844 Elyazmaları'nda kapitalist üretim ilişkilerine uygulamış; emek ürününün, emek sürecinin, türsel-varlığın ve diğer insanlardan yabancılaşmanın dört biçimini tanımlamıştır (Marx, 1959/1844). İktisadi davranışın bu boyutu, salt fayda fonksiyonu hesaplarıyla yakalanamayacak ölçüde derindir ve modern işyeri psikolojisi, meslek doyumu araştırmaları ve "anlamalı iş" tartışmalarıyla yakından ilgilidir.

Marx'ın geliştirdiği "meta fetişizmi" (Warenfetischismus) kavramı, diyalektik çözümlemenin en parlak örneklerinden biridir. Kapital'in ünlü 1. bölümünün son altbölümünde Marx, kapitalist toplumda metalar arasındaki ilişkilerin -fiyat hareketleri, arz-talep dengesi- insanlar arasındaki ilişkilerin yerini aldığını ve sosyal süreçlerin "doğal" ve "nesnel" bir görünüm kazandığını anlatır (Marx, 1976/1867: 163-177). Bu, Hegelci "ters çevirme" (Verkehrung) mantığının iktisadi uygulamasıdır: Aslında insan etkinliğinin ürünü olan toplumsal ilişkiler, doğal yasalar gibi görünür hale gelir; insanlar bu yasaların öznelere değil, onların nesneleri olarak yaşarlar. Modern davranışsal iktisadın "framing effect" ve "anchoring" gibi bulguları, kapitalist meta fetişizminin bilişsel-psikolojik mekanizmalarına ışık tutmaktadır.

İhtiyaç, emek ve mülkiyet üçlüsünün diyalektik birliği, Hegelci anlamda "tanınma için mücadele" çerçevesinde anlam kazanır (Honneth, 1996: 92-130). Birey ihtiyaçları aracılığıyla başkalarına bağımlıdır; emek aracılığıyla bu bağımlılığı yapıcı bir biçimde işler; mülkiyet aracılığıyla emeğinin ürününü nesneleştirir ve başkaları tarafından tanınmasını sağlar. Bu üçlü hareket, atomistik bireyi mantıksal-tarihsel olarak öncül kabul eden klasik iktisat varsayımının tam karşısında durur. Hegelci perspektifte, "birey" zaten her zaman bir toplumsal ilişkiler ağının ürünüdür; saf bir bireysel rasyonalite kurgusu, ekonomik davranışın gerçekliğini değil, soyutlanmış bir momentini yakalar.

Davranışsal iktisadın son dönem gelişmeleri -hediye değişimi, adalet duygusu, karşılıklılık normları- aslında Hegelci tanınma kategorisinin ampirik karşılığı sayılabilecek bulgular ortaya koymaktadır (Fehr & Gächter, 2000; Akerlof, 1982). Ultimatum oyunu deneyleri, bireylerin salt parasal getiriyi maksimize etmediğini; algılanan adalet ve karşılıklı saygı duygusunun davranışı belirlediğini göstermektedir (Güth vd., 1982 ; Camerer & Thaler, 1995). Bu bulgular, Hegelci ihtiyaç-emek-mülkiyet üçlüsünün son ucundaki "karşılıklı tanıma" momentinin iktisadi davranıştaki belirleyici rolünü ampirik olarak doğrulamaktadır.

⁶ İnsanlar arası toplumsal ilişkilerin, sanki nesneler arası ya da doğal yasalara tabi ilişkiler gibi görünür ve deneyimlenir hale gelmesi. Lukács'ın Marx'ın meta fetişizmi çözümlemesini Hegelci-Weberci bir

çerçevede geliştirdiği kavram; piyasa fiyatlarının ve değer hareketlerinin insani edimin ürünü olduğu unutulup "nesnel doğa yasaları" gibi algılanmasını anlatır (Lukács, 1971/1923).

Davranışsal iktisat ile Hegelci felsefe arasında bu noktada beklenmedik bir kuramsal yakınlık belirmekte ve bu yakınlık, iktisadi davranışın çok boyutlu modellenmesinde verimli olabilecek bir perspektif açmaktadır.

İktisadi davranışın diyalektik bir çözümlemesi, "tüketim" kavramını da yeniden ele almayı gerektirir. Neoklasik iktisatta tüketim, faydanın elde edilmesi yoluyla bireysel refahın sağlandığı son halka olarak modellenir. Diyalektik açıdan ise tüketim, kendi içinde çelişkili bir süreçtir: Bir yandan ihtiyaçların doyurulmasıyla bireysel bütünlüğün korunduğu bir moment; öte yandan tüketilen nesnenin ortadan kaldırılmasıyla nesnel emeğin diyalektik olarak olumsuzlandığı bir an. Üstelik modern tüketim, salt biyolojik doyumdan ibaret değildir; statü göstergeleri, kimlik inşası ve toplumsal tanınma araçları olarak da işlev görür (Veblen, 2007/1899; Baudrillard, 1998). Bu çok boyutlu yapı, tüketimi yalnızca bir 'fayda fonksiyonu' matematiğine indirgeyen bir yaklaşımın açıklayıcı sınırlarını göstermektedir.

İhtiyaç sisteminin bir başka boyutu, tarihsel dinamizmidir. Bir önceki kuşağın "lüks" saydığı malların -kişisel bilgisayar, cep telefonu, internet erişimi- bir sonraki kuşak için "temel ihtiyaç" haline gelmesi, ihtiyaçların kültürel-tarihsel olarak inşa edildiğini göstermektedir. Hegel'in "tinin tarihsel hareketi" kavramı, bu sürecin felsefi karşılığını sunmaktadır. Tin, kendi nesnel biçimlerinde sürekli yeniden inşa edilmektedir; ekonomik ihtiyaçlar da bu sürecin ayrılmaz bir parçasıdır. Amartya Sen'in "yetenekler yaklaşımı" (capabilities approach), bu Hegelci perspektifin günümüz refah iktisadına en yakın uzantısı sayılabilir (Sen, 1999: 13-34). Sen'in vurguladığı gibi, "yoksulluk" salt gelir azlığı değil; bireyin kendi yaşamını anlamlı kılma kapasitesinin -ki bu kapasiteler tarihsel ve toplumsal olarak belirlenir- kısıtlanmasıdır.

Emek-değer kuramının diyalektik bir okuması, modern iktisadın hizmet ekonomisine geçişinin ortaya çıkardığı sorunları yeniden düşünmek için de zemin sunar. Klasik iktisatta -Smith, Ricardo ve Marx'ta- emek, somut maddi nesnelerin üretimi olarak kavranıyordu. Oysa günümüzde, küresel ekonomide hizmetlerin, bilgi üretiminin ve duygulanımsal emeğin (affective labor) ağırlığı belirgin biçimde artmıştır (Hardt & Negri, 2000). Hegelci diyalektik perspektif, bu yeni emek biçimlerini de "tin" nesnelleşme süreçlerinin yeni momentleri olarak okumayı önerir. Duygulanımsal emek -bakım emeği, hizmet sektöründeki ilişkisel emek, sosyal medyadaki ücretsiz katılım- "soyut emek" kategorisini geri planda kullanmakla beraber, kendine özgü diyalektik biçimleri içerir.

İktisadi davranışın zamansal boyutu, diyalektik perspektifin neoklasik kurama karşı en üretken eleştirilerinden birini sunmaktadır. Standart iktisadi modellerde zaman, sıklıkla "iskonto edilmiş gelecek faydası" şeklinde sıkıştırılmış bir parametre olarak ele alınır; "rasyonel beklentiler" varsayımı ise bireylerin geleceğe ilişkin beklentilerinin sistemin nesnel olasılık dağılımıyla örtüştüğünü kabul eder. Oysa Hegelci diyalektik perspektifte zaman, salt bir parametre değil, tinin kendi içsel ilerleyişinin biçimidir. İktisadi özne, geçmişin birikmiş kurumsal yapısı içinde, şimdinin çelişkilerini deneyimleyerek ve geleceğin belirsiz açıklığına yönelerek davranır. Keynes'in (1936) "hayvansal güdüler" (animal spirits) kavramı ve sonraki "post-Keynesyen" akımın "temel belirsizlik" (fundamental uncertainty) vurgusu, bu Hegelci-tarihsel zaman anlayışının iktisadi kuramdaki yankıları olarak okunabilir. Belirsizlik, salt bir bilgi eksikliği değil; tarihsel sürecin diyalektik açıklığının yapısal bir niteliğidir.

Beklenti oluşumunun diyalektik bir çözümlemesi, finansal piyasalardaki "öz-gerçekleştirici kehanetler" (self-fulfilling prophecies) olgusunu kavrayabilmek için gereklidir. Birey bir finansal varlığın yükseleceğini bekler ve buna göre işlem yaparsa, başkalarının da benzer beklenti içinde olması durumunda, beklentinin kendisi varlığın yükselmesine neden olur. Bu, klasik nedensellik şemalarına -bağımsız değişken bağımlı değişkeni etkiler- sığmayan bir refleksif ilişki yapısıdır. George Soros'un "refleksivite kuramı" (Soros, 2008), bu olguyu finansal piyasalar bağlamında sistematize etmeye çalışmıştır.

Hegelci diyalektik düşünüş, refleksivitenin yalnızca bir patolojik istisna değil; tin'in -ve dolayısıyla iktisadi özneliliğin- yapısal bir özelliği olduğunu göstermektedir. Öz-bilinçli bir özne, kendi düşüncesini ve diğerlerinin düşüncesini gözlem nesnesi haline getirir ve bu süreçte gerçekliği değiştirir. Bu denge-dışı ve refleksif dinamikler, çağdaş iktisadi modellemede de giderek daha fazla ilgi görmektedir. Dosi ve Roventini (2019), temsili-ajan ve denge temelli yaklaşımların karşısına, heterojen aktörlerin etkileşiminden sistemik özelliklerin kendiliğinden ortaya çıktığı ajan-temelli makro iktisadi koymaktadır. Bu yaklaşım, "denge"nin yalnızca geçici bir analitik soyutlama olduğu yönündeki diyalektik sava, çağdaş bir modelleme geleceği içinden destek sunmaktadır.

Borç kategorisi, ihtiyaç-emek-mülkiyet üçlüsünün diyalektik bir genişlemesi olarak okunabilir. Borç, gelecekteki emeğin şimdiki tüketime aktarılması anlamına gelir; bu, zamansal bir Aufhebung'tur. Hegel, sözleşme tartışmasında, sözleşmenin iki tarafın iradesinin karşılıklı tanınmasıyla kurulduğunu ifade eder; borç sözleşmesi ise bu karşılıklı tanımanın zaman boyutuna yayılmış halidir (He-

gel, 1991/1820: 72-81). Ancak günümüz finansal kapitalizmde, borç -özel haneler, devletler ve şirketler düzeyinde- sistemin yapısal bir özelliği haline gelmiştir; öyle ki birçok ekonomide tüketimin sürdürülebilirliği borç birikimine bağımlı kılınmıştır. Hane halkı borçluluğu ile bağlantılı 2008 krizi, bu yapının diyalektik bir krizi olarak okunabilir: Şimdiki tüketim için gelecekteki emeğin sürekli olarak ipotek edilmesi, sürdürülemez bir denklemi gizler. Diyalektik perspektif, krizin salt bir 'dışsal şok' olarak değil, önemli ölçüde sistemin içsel mantığının bir tezahürü olarak da okunabileceğini önermektedir.

SİVİL TOPLUM, PİYASA VE DEVLET: HEGELCI ÜÇLEMENİN İKTİSADİ İZDÜŞÜMLERİ

Hegel'in Hukuk Felsefesinin Prensipleri'ndeki "Ahlak Yaşam" (Sittlichkeit⁷) bölümü, etik bütünlüğün üç ardışık biçimini -aile, sivil toplum ve devlet- diyalektik bir mantıkla geliştirir. Aile, sevgiye dayanan dolaylı etik birliktir; sivil toplum, bireylerin çıkarlarını izleyerek ortaya çıkan dolaylı çoğulluktur; devlet ise bu iki momentin daha yüksek bir düzlemde uzlaştırıldığı somut etik bütünlüktür (Hegel, 1991/1820: 157-360). Bu üçleme, iktisadi düzenin kavramsal çerçevesini sunması bakımından, Hegel'in en özgün ve günümüz tartışmaları için en verimli kategorilerini oluşturmaktadır.

Hegel'in "sivil toplum" (bürgerliche Gesellschaft) kavramı, çağdaşları için neredeyse yenilik düzeyindedir. Locke ve Rousseau gibi sözleşmecî düşünürlerde "sivil toplum" devletten ayrılan bir kategori değildi; ikisi büyük ölçüde örtüşüyordu. Hegel ise, sivil toplumu ekonomik ilişkilerin ve özel çıkarların alanı olarak devletten kesin biçimde ayırmıştır (Riedel, 1984). Bu kavramsal yenilik, Marx'tan Gramsci'ye, Habermas'tan günümüzdeki sivil toplum kuramcılarına uzanan bir çizgide derin etkiler bırakmıştır. Hegelci anlamda sivil toplum, bireylerin "her biri kendisini amaç olarak alıp, başkalarını yalnızca araç olarak" gördüğü bir alandır (Hegel, 1991/1820: 187). Bu, Kantçı "amaç krallığı" kuramının olumsuzlanmış halidir; sivil toplum, ahlaki bir ütopya değil, çıkarların gerilimli karşılaşma alanıdır.

Sivil toplumun temel diyalektik özelliği, bireysel çıkar arayışının kasıtsız ve istem dışı sonuçlar üretmesidir. Hegel, Smith'in "görünmez el" doktrinini doğrudan kabul etmez; ancak ona benzer bir biçimde, "tikel" (das Besondere) izlenmesinin "evrensel" (das Allgemeine) hizmet ettiği bir mantığın işlediğini gösterir. Bireyler kendi çıkar-

larını ararken, farkında olmadan üretim, dolaşım ve mübadelenin karmaşık ağını dokurlar. Ancak Hegel, Smith'ten farklı olarak, bu kendiliğinden uyumun çelişkili ve kırılan niteliğini vurgular. Sivil toplum kendi içinde "aşırı zenginlik" ile "aşırı yoksulluk"u eş zamanlı üretir ve bu çelişki kendi araçlarıyla aşılamaz: "Sivil toplum, tüm zenginliğine rağmen, aşırı yoksulluk ve pöbel oluşumunu önlemek için yeterince zengin değildir" (Hegel, 1991/1820: 245).

"Pöbel" kavramı, modern iktisat ve sosyolojinin "yapısal işsizlik" ve "kalıcı yoksulluk" tartışmalarının erken bir formülasyonu olarak okunabilir. Hegel'e göre pöbel, salt yoksul kitle değil, "haklarını ve onurlarını yitirmiş, topluma karşı içsel bir kızgınlık geliştirmiş" bir yığındır. Bu durum, sadece bir gelir dağılımı sorunu değil, derin bir tanınma krizidir: Pöbel, sivil topluma katılma olanağını yitirdiği ölçüde, kendisini bu toplumun bir parçası olarak hissedemez. Hegel'in bu çözümlemesi, çağdaş "sosyal dışlanma" ve "prekarya" tartışmalarıyla doğrudan diyaloga girecek niteliktedir (Standing, 2011; Honneth, 1996).

Hegel'in pöbel sorunu için önerdiği çözümler oldukça öğreticidir ve hem onun zamanı için ileri görüşlü hem de günümüz için tartışmalıdır. Birinci çözüm, refah devleti benzeri bir kurumsal müdahaledir: Polizei -ki burada "polis" değil, "kamu yönetimi" anlamındadır- piyasa başarısızlıklarını gidermek ve temel ihtiyaçları güvence altına almakla yükümlüdür. İkinci çözüm, "korporasyonlar" (Korporationen) aracılığıyla bireyin meslek grubu içinde tanınma ve dayanışma bulmasıdır. Üçüncü çözüm ise -ki bu en tartışmalı olanıdır- kolonizasyon ve dış pazarlara açılmasıdır. Hegel, sivil toplumun kendi içinde çözemediği aşırı üretim ve aşırı nüfus sorununu, dışa yönelmiş bir ekonomik genişlemeyle aşmaya çalışacağını öngörmüştür (Hegel, 1991/1820: 246-248). Bu pasaj, modern emperyalizm kuramlarının erken bir öngörüsü olarak değerlendirilmiştir (Avineri, 1972: 132-154).

Marx'ın Hegel okuması, hem büyük bir borçluluk hem de radikal bir tersine çevirme içerir. Marx, 1843 tarihli "Hegel'in Hukuk Felsefesinin Eleştirisine Katkı" yazısında ve sonraki yapıtlarında, Hegel'in sivil toplum-devlet ilişkisini tersine çevirmiştir. Hegel'de devlet, sivil toplumun çelişkilerini daha yüksek bir düzlemde uzlaştırırken; Marx'ta devlet, sivil toplumun sınıfsal çelişkilerinin -özellikle burjuva sınıfının çıkarlarının- yansıması ve aracıdır (Marx, 1970/1843). Daha sonraki Kapital'de ise Marx, Hegel'in idealist diyalektiğini "ayaklarının üstüne oturtmuş",

⁷ Bireysel vicdana dayalı soyut ahlaktan (*Moralität*) ayrılan, somut kurumlarda -aile, sivil toplum, devlet- cisimleşmiş ortak etik yaşam. Bireyin yükümlülükleri soyut ilkelerden değil, içinde yaşadığı toplumsal

kurumların pratiğinden doğar. İktisadi düzenin kurumsal-normatif çerçevesini kavramak için Hegel'in başvurduğu alandır (Hegel, 1991/1820).

maddi üretim ilişkilerinin merkezde olduğu bir tarihsel materyalizme dönüştürmüştür (Marx, 1976/1867: 103).

Ancak bu "tersine çevirme" metaforu, Hegel ile Marx arasındaki ilişkinin karmaşıklığını basitleştirmektedir. Robert Pippin (2008) ve Slavoj Žižek (2012) gibi çağdaş yorumcular, Marx'ın Hegel'den uzaklaştığı kadar ona yakın da kaldığını vurgularlar. Özellikle Kapital'in açılışında, meta analizinin başlamasıyla birlikte Hegelci kategorilerin -kendinde, kendi için, an und für sich- iz sürülebilir biçimde çalıştığı gösterilmiştir (Arthur, 2002). Meta fetişizmi (Warenfetischismus) kavramı, sosyal ilişkilerin nesneler arası ilişkilere dönüştürülmesi anlamında, Hegelci yabancılaşma ve nesneleşme diyalektiğinin doğrudan uzantısıdır.

Modern kapitalizmin kriz dinamikleri, diyalektik bir okumayla daha kavranabilir hâle gelmektedir. Klasik denge analizleri, krizleri "dışsal şoklar" olarak ele alma eğilimindedir; oysa Hegelci-Marksist perspektifte krizler, sistemin içsel çelişkilerinin geçici çözüme kavuştuğu momentlerdir (Harvey, 2010: 40-57). 2008 finansal krizi, bu açıdan, finansallaşmanın -fiktif sermayenin reel ekonomiden bağımsızlaşmasının- içsel sınırlarına vurması olarak okunabilir. Hyman Minsky'nin "finansal kırılganlık hipotezi" (Minsky, 1986), açıkça olmasa da, çelişki ve döngüsel hareket diyalektiğini iktisat kuramına taşıyan önemli bir kavramsal çabadır.

Karl Polanyi'nin Büyük Dönüşüm (1944) yapıtı, kapitalizmin diyalektik bir kuramı olarak okunabilir. Polanyi, piyasa toplumunun ütöpik niteliğini -emek, toprak ve paranın "kurmaca metalar" olarak üretilmesini- ve bu ütopyanın kendi karşı-hareketini doğurduğunu gösterir. "Çifte hareket" (double movement) tezi, salt liberal piyasa genişlemesi ile toplumun kendisini koruma çabası arasındaki diyalektik gerilimi anlatır (Polanyi, 1944: 130-150). Bu çerçevede, Hegelci "Aufhebung" kavramının iktisadi-toplumsal bir uyarlaması olarak değerlendirilebilir: Toplum, kendisini metalaştırmaya direnir ve bu direnç yeni kurumsal biçimler üretir.

Joseph Schumpeter'in "yaratıcı yıkım" (creative destruction) kavramı da diyalektik bir mantığı içinde barındırır. Kapitalizm, sürekli olarak kendi geçmiş biçimlerini ortadan kaldırırken (yıkım), aynı zamanda daha yüksek üretkenlik düzeyleri yaratır (yaratım). Bu süreçte eski sanayi, eski iş yapma biçimleri ve eski beceriler "kaldırılır" (aufgehoben) -hem ortadan kalkar hem de yeni biçimlerde korunur hem de daha yüksek bir düzleme taşınır (Schumpeter, 1942: 81-86). Schumpeter'in Hegelci-Marksist mirası, açıkça olmasa da kavramsal yapısında belirgindir. Aslında Schumpeter'in iktisadi devinim anlayışı, neoklasik denge

modellerinden çok Hegelci diyalektik harekete daha yakın durmaktadır.

Neoliberalizmin diyalektik bir okuması, son derece üretkendir. Yüzeyde, neoliberalizm devlet müdahalesinin azaltılmasını ve piyasanın özerkleştirilmesini savunan bir ideolojidir. Ancak ampirik gerçeklik, bu görüntünün ötesinde, devletin etkin müdahalesinin -piyasa kurumlarının oluşturulması, finansal düzenleme, kriz sonrası kurtarma paketleri, sosyal güvenlik sisteminin yeniden yapılandırılması- süreç boyunca yoğun biçimde sürdüğünü göstermektedir (Foucault, 2008; Brown, 2015). Bu çelişki, diyalektik bir okumayla anlaşılabilir: Neoliberalizm, piyasa-devlet karşıtlığını ideolojik düzlemde sürdürürken; pratik düzlemde piyasa-devlet birliği ve karşılıklı şartlanmasını gerçekleştirmektedir. "Piyasa" ve "devlet", soyut karşıtlar değil, somut diyalektik momentlerdir.

Çağdaş kapitalizmin platformlaşması, finansallaşması ve dijital dönüşümü, Hegelci kategorilerle çözümlemenin yeni gerekliliğini ortaya koymaktadır. Veri ekonomisi, mülkiyetin niteliğini değiştirmekte; algoritmik karar verme süreçleri, klasik anlamda "rasyonel özne"nin sınırlarını aşmaktadır. Bu yeni gerçeklikler karşısında, Hegelci "tanınma" kategorisi, dijital özneliğin -kullanıcı kimliği, sosyal sermaye, görünürlük- ekonomik değer olarak nasıl üretildiğini anlamak için verimli bir araç sunmaktadır (Zuboff, 2019: 63-97). Diyalektik yaklaşım, kapitalizmin bu yeni biçimlerinin de kendi çelişkileriyle ilerleyen tarihsel bir momenti oluşturduğunu göstermektedir.

Frankfurt Okulu'nun Hegelci-Marksist mirası, sivil toplum çözümlemesine eleştirel bir kuram boyutu eklemiştir. Theodor Adorno ve Max Horkheimer'ın Aydınlanmanın Diyalektiği (1944) yapıtı, modernitenin kendi içsel çelişkilerinin nasıl barbarlığa dönüştüğünü göstererek, "ilerlemeci tarih" anlayışına diyalektik bir eleştiri sunmuştur. Onlara göre, "araçsal akıl" -bireyin kendi çıkarlarını hesaplayan rasyonalitesi- sivil toplumun temel ilkesi haline gelmiş; ancak bu ilke, kendisinin amaç edinmesini değil, başka amaçların hizmetine indirgenmiştir. İktisadi davranışta bireysel rasyonalite ile sistemik irrasyonalite arasındaki bu çelişki, Frankfurt Okulu'nun en önemli analitik katkılarından biridir (Horkheimer & Adorno, 2002/1944: 1-34).

Jürgen Habermas (1984: 273-337) ise, Hegelci-Frankfurt geleneğini iletişimsel rasyonalite kuramıyla yeniden inşa etmiştir. Habermas'a göre, modern toplum iki rasyonalite türünün gerilimi içinde işler: "Sistem" (ekonomi ve devlet) araçsal-stratejik rasyonalite ile yönetilir; "yaşam dünyası" (aile, kültür, kamusal alan) ise iletişimsel rasyonalite ile düzenlenir. Sistemlerin yaşam dünyasını "kolo-nileştirmesi" -ekonomik ilişkilerin tüm yaşam alanlarına

yayılması- modern toplumun temel diyalektik gerilimidir. Bu çerçevede, "piyasa toplumu" eleştirileri (Sandel, 2012) için kavramsal temel sağlamaktadır.

Diyalektik perspektiften bakıldığında, çağdaş eşitsizlik tartışmaları da yeni bir derinlik kazanmaktadır. Thomas Piketty'nin (2014: 25-27) ampirik çalışmaları, sermayenin getiri oranının ekonomik büyüme oranını aştığı bir dünyada eşitsizliğin yapısal olarak arttığını göstermiştir. Piketty, Saez ve Zucman'ın (2018) daha güncel dağılımsal ulusal hesaplar çalışması bu bulguyu pekiştirmektedir: Amerika Birleşik Devletleri'nde gelir dağılımının alt yarısının ulusal gelirden aldığı pay, 1980'de yaklaşık yüzde yirmiden 2010'ların ortasında belirgin biçimde düşmüştür. Bu ampirik veri, sivil toplumun aşırı zenginlik ile aşırı yoksulluğu eş zamanlı üretme eğilimine ilişkin Hegelci çözümlemeyle çarpıcı bir uyum sergilemektedir. Bu bulgular, klasik Hegelci "sivil toplumun aşırı zenginlik-aşırı yoksulluk diyalektiği" ile şaşırtıcı bir uyum içindedir. Sivil toplum kendi başına eşitsizliği azaltma yeteneğine sahip değildir; tam tersine, kendi içsel mantığıyla eşitsizliği yeniden üretir. Bu nokta, devletin "redistribütif" işlevinin -vergileme, sosyal güvenlik, kamu hizmetleri- diyalektik bir zorunluluk olarak ortaya çıkışını açıklar.

Bağımlılık kuramı ve dünya-sistemi yaklaşımı, sivil toplumun küresel boyuttaki diyalektik dinamiklerini ele almıştır. Andre Gunder Frank (1967) ve Immanuel Wallerstein (1974) gibi düşünürler, kapitalist gelişmenin asimetrik bir küresel yapı içerisinde işlediğini ve "merkez" ile "çevre" arasındaki ilişkinin bir tarafın gelişmesi diğer tarafın az-gelişmesi anlamına gelen diyalektik bir bütünlük oluşturduğunu göstermişlerdir. Hegel'in "kolonizasyon" tahmininin bu çağdaş yorumu, çevre ülkelerin yoksulluğunun merkez ülkelerin zenginliğinin diyalektik bir karşıt momenti olduğunu vurgulamaktadır. Küresel sivil toplum, Hegel'in 19. yüzyıl bağlamında öngörebileceğinden çok daha karmaşık bir biçimde, eşitsiz gelişimin tarihsel dinamiklerini sürdürmektedir.

İklim krizi, sivil toplum-piyasa-devlet üçlemesinin Hegelci diyalektik perspektifle yeniden okunmasını zorunlu kılan en güncel olgudur. Klasik iktisat, doğayı büyük ölçüde "dışsalılık" kategorisi içerisinde -yani piyasa fiyatına yansımayan bir yan etki olarak- ele almıştır. Oysa diyalektik perspektifte doğa, ekonomik süreçlerin dışsal bir arka planı değil; iktisadi davranışın içsel bir momentidir. İnsan, doğayı emeği aracılığıyla dönüştürdüğünde, kendisini de dönüştürür ve bu dönüşümün toplam tarihsel sonucu, antroposen olarak adlandırılan jeolojik bir çağdır.

Bu kriz, kapitalist sivil toplumun kendi maddi koşullarını -hava, su, biyoçeşitlilik- tüketme eğiliminin diyalektik

bir tezahürüdür. Hegel'in "Pöbel" çözümlemesinde belirttiği "sivil toplumun kendi başına çözemediği sorun" formülasyonu, ekolojik krize de uygulanabilir: Piyasa mekanizmaları, kendiliğinden, çevresel maliyetleri içselleştiremezler; ancak nesnel tinin daha üst momentlerinde -uluslararası anlaşmalar, ulusal çevre politikaları, küresel iklim yönetimi- bir uzlaştırma olanağı belirir (Harvey, 2010).

Yapay zekâ ve algoritmik kararlar çağında, iktisadi "rasyonalite" kavramı yeni bir diyalektik gerilim alanına yerleşmektedir. Bir yandan, makine öğrenme teknikleri, hesaplama gücü ve veri zenginliği sayesinde optimizasyon süreçleri insan yetisinin sınırlarının çok ötesine taşınmıştır; bu, Aydınlanma'nın araçsal akıl idealinin radikal bir gerçekleşmesi gibi görünebilir. Öte yandan, algoritmik kararlar -kredi tahsisi, sigorta fiyatlaması, işe alım- şeffaf olmayan, hesap verilemez ve sorgulanması zor bir "ikinci doğa" yaratmaktadır.

Burada Hegelci "yabancılaşma" (Entfremdung) kavramı yeniden güncellik kazanmaktadır: İnsan yaratımı olan algoritmalar, insandan bağımsız bir nesnel güç olarak iktisadi yaşamı yönetmeye başlamaktadır. Aynı zamanda, dijital emek -veri etiketleme, içerik denetleme, platform sürücülüğü- gizli, parçalanmış ve genellikle düşük ücretli bir biçimde, küresel ölçekte yeniden örgütlenmektedir. Bu yeni emek biçimleri, klasik Hegelci "köle emeği aracılığıyla kendisini gerçekleştirir" diyalektiğinin nasıl çağdaş koşullarda dönüştüğünün incelenmesini gerektirir (Zuboff, 2019).

Finansallaşmanın diyalektik bir çözümlemesi, çağdaş kapitalizmin yapısal dönüşümünü kavrayabilmek için zorunludur. 1970'lerden bu yana, gelişmiş ekonomilerde finans sektörünün GSYH ve toplam kârlardaki payı belirgin biçimde artmıştır; üretken yatırımdan finansal varlık birikimine doğru bir kayma gözlenmektedir. Hegelci perspektiften bakıldığında, bu olgu para-meta-para (P-M-P) hareketinin para-para (P-P) hareketine doğru "abartılması" olarak okunabilir; Marx'ın "fiktif sermaye" kavramı bu hareketin diyalektik adıdır (Marx, 1976/1867).

Finansal varlıklar, üretken ekonomi üzerinde haklar olarak işlerken, kendi başlarına bir ekonomik gerçeklik kazanmaktadırlar. Bu, soyut ile somut arasındaki ilişkinin diyalektik olarak tersine dönmesidir: Soyut olan -finansal varlık, türev sözleşme- somut olanı -üretken yatırım, istihdam, sosyal güvence- yönetir hâle gelmektedir. 2008 krizi ve onu izleyen kemer sıkma politikaları, bu tersine dönmenin sınırlarının somut tezahürleridir.

Sonuç olarak, sivil toplum-piyasa-devlet üçlemesi, Hegelci diyalektik açıdan iktisadi davranışın kurumsal bağlamını oluşturur. Birey ne saf bir doğa varlığı olarak ne de

izole bir rasyonel hesaplayıcı olarak ele alınabilir; aksine, bu üç kurumsal düzlemin diyalektik dolayımı içinde tanımlanan tarihsel-toplumsal bir özne olarak kavranmalıdır. Bu kavrayış, neoklasik iktisadın temel ontolojisini - methodological individualism- köklü bir biçimde sorgulamakta; bunun yerine, ilişkisel, kurumsal ve tarihsel bir ontolojiyi önermektedir.

SONUÇ VE DEĞERLENDİRME

Bu makale, Hegel'in diyalektik yönteminin iktisadi davranışın çözülmesine sağlayabileceği katkıyı incelemiştir. Çalışmanın temel bulgusu, iktisadi davranışın atomistik ve statik bir çerçeveye sıkıştırılamayacak ölçüde dinamik, çelişkili ve tarihsel-kurumsal bir nitelik taşıdığı; Hegelci diyalektik araçların bu karmaşıklığı kavramada verimli olabileceğidir. Makale boyunca savunulan üç iddia, somut kategoriler aracılığıyla işlenmiştir: iktisadi davranışın diyalektik bir hareket olarak kavranması; Hegelci diyalektiğin "tez-antitez-sentez" basitleştirmesinin ötesinde, an sich / für sich / an und für sich üçlüsü ve Aufhebung kavramı aracılığıyla anlaşılması; ve modern iktisadi kurumların nesnel tin tezahürleri olarak okunabilmesi. Bu üç iddia birlikte, iktisadi öznenin yalıtık bir rasyonel hesaplayıcı olarak değil, ihtiyaçlarını sürekli yeniden inşa eden, kendi emeğiyle kendisini gerçekleştiren ve başkalarınca tanınma arayışındaki tarihsel-toplumsal bir varlık olarak kavranmasını önermektedir.

Çalışmanın özgün teorik katkısı, "tanınma" (Anerkennung) kategorisini iktisadi davranış çözümlemesinin merkezine yerleştirmesinde yatmaktadır. İktisatta diyalektik gelenek büyük ölçüde Marx'ın değer ve sermaye çözümlemesiyle özdeşleştirilmiş; Hegel'in kendi katkısı ise çoğunlukla Marx'ın bir öncülüne indirgenmiştir. Bu makale, tanınmayı Marksist çerçeveye indirgenemeyen bağımsız bir analitik kategori olarak öne çıkararak, davranışsal ve kurumsal iktisadın son dönem bulgularıyla doğrudan diyaloga sokulabilecek bir zemin üretmektedir. Böylece ihtiyaç, emek ve mülkiyet gibi temel iktisadi kategoriler, salt fayda maksimizasyonu terimleriyle değil; karşılıklı tanıma, kurumsal aracılık ve etik bütünlük arayışı ekseninde yeniden kavramsallaştırılmaktadır. Bu, iktisadi davranışın antropolojik temellerini, hem neoklasik atomizmden hem de tanınma boyutunu ihmal eden geleneksel diyalektik okumadan farklı, ilişkisel ve kurumsal bir zemine oturtma girişimidir.

üMakale boyunca öne sürülen üç temel iddia, izleyen bölümlerde somut kategoriler aracılığıyla işlenmiştir. Birinci iddia, iktisadi davranışın diyalektik bir hareket olarak kavranması gerekliliğidir: Hegelci perspektifte iktisat, statik denge modellerinin varsaydığı gibi sabit bir yapının çö-

zümlenmesi değil, içsel çelişkilerle ilerleyen ve sürekli kendisini yeniden inşa eden bir tarihsel süreçtir; bu kavrayış, neoklasik iktisadın matematiksel araçlarını reddetmemekle birlikte açıklayıcı kapsamalarının sınırlarını ortaya koymaktadır. İkinci iddia, Hegelci diyalektiğin "tez-antitez-sentez" basitleştirmesinin ötesinde, kendinde ve kendi için varlık üçlemesi ile Aufhebung kavramı aracılığıyla anlaşılması gereğidir; bu kavramlar meta, para, sermaye ve emek gibi kategorilerin her birinin kendi içinde karşıtlarını barındırdığını ve daha kapsamlı biçimlere doğru evrildiğini gösterir, ki Marx'ın Grundrisse ve Kapital'de uyguladığı "soyuttan somuta yükseliş" yöntemi bu mirasın iktisadi pratiği olarak okunabilir. Üçüncü iddia ise modern iktisadi kurumların nesnel tin tezahürleri olarak okunabilmesidir: mülkiyet, sözleşme, piyasa ve devlet salt teknik düzenlemeler değil, insanlığın özgürlüğünü tarihsel olarak gerçekleştirdiği nesnel biçimlerdir; bu da iktisadın yalnızca pozitif bir bilim olarak değil, normatif boyutları olan bir tarih ve felsefe alanı olarak yeniden tanımlanmasını gerektirir.

Çalışmanın bulguları, iktisat metodolojisi için üç temel sonuç doğurmaktadır. İlk olarak, "rasyonel ekonomik özne" varsayımının yeniden değerlendirilmesi gerekmektedir: Hegel'in karşılıklı tanıma kavramı, davranışsal iktisadın bağlamsal tercih ve adalet duygusu bulgularıyla uyum içindedir ve iktisadi öznenin ihtiyaçlarını sürekli yeniden inşa eden, tanınma arayışındaki ve kendi emeğiyle kendisini gerçekleştiren bir varlık olarak tanımlanması, iktisadi modellemenin antropolojik temellerini daha gerçekçi bir zemine oturtabilir. İkinci olarak, iktisat ile siyaset felsefesinin yeniden bütünleştirilmesi belirginleşmektedir: Smith'i okuyan, Steuart'a yorum yazan ve sivil toplum çözümlemesi yapan Hegel'in gösterdiği gibi, iktisat kurumsal-hukuksal çerçeveden bağımsız bir alan değildir; Polanyi, Schumpeter ve Sen'in iktisat-felsefe-siyaset üçlüsünü birlikte ele alma çabaları bu geleneğin modern uzantıları olarak okunabilir. Üçüncü olarak, diyalektik perspektif kriz kuramının yenilenmesine katkı sunmaktadır: Krizler, yalnızca dışsal şoklar ya da düzenleyici hatalar olarak değil, aynı zamanda sistemin kendi içsel çelişkilerinin tezahürleri olarak da kavranabilir; 2008 küresel finansal krizinden eurobölgesi borç krizine, COVID-19 sonrası tedarik zinciri sarsıntılarından enflasyon dalgalarına uzanan örnekler, krizleri sistemin geçici bozulmaları olarak değil kurucu momentleri olarak okumanın hem analitik hem de politika açısından daha gerçekçi bir zemin sunduğunu göstermektedir.

Çalışmanın sunduğu bir başka sonuç, "iktisat felsefesi" alt-disiplininin canlandırılması gerektiğidir. 20. yüzyılın ikinci yarısında iktisat metodolojisi büyük ölçüde ekono-

metrik tekniklere ve matematiksel modellemeye odaklanırken geri plana itilmiştir; oysa değer, fiyat, emek, sermaye ve piyasa gibi temel kavramlara ilişkin felsefi sorgulamanın canlı tutulması, disiplinin sağlıklı gelişimi için önemlidir ve Hegelci diyalektik gelenek bu sorgulamayı zenginleştirebilecek derin kaynaklardan biridir. Bu sorgulamanın önemli bir boyutu normatiftir: Hegelci yaklaşım, iktisadi düzenin değer-yüklü olduğunu kabul eder ve "değer-bağısız" (value-free) bir sosyal bilim idealinin kendisinin de bir konumlanma olduğunu gösterir; iktisadın hangi soruları sorduğu, hangi olguları açıklayıcı saydığı ve neyi "etkin" kabul ettiği normatif tercihler içerir. Bu, bilimselliğe yönelik bir tehdit değil, entelektüel dürüstlüğün bir gereğidir; nitekim Hegelci tanınma kuramı "iyi yaşam" sorusunu iktisadi tartışmaların merkezine taşıma olanağı sunmakta, Sandel (2012) ve Sen (1999) gibi düşünürlerin iktisat-etdiği yaklaşımları da bu mirası dolaylı biçimde günümüze taşımaktadır. Pedagojik açıdan da, çelişki, kriz ve tarihsel dönüşüm temalarının büyük ölçüde denge analizleri üzerine kurulu mevcut müfredatlarda geri planda kalması dikkat çekicidir; oysa öğrencilerin deneyimlediği dünyada bu temalar merkezi önem taşımakta olup, diyalektik perspektifin öğretime katılması iktisadın gerçek dünyaya daha güçlü biçimde bağlanmasına katkıda bulunabilir.

Çalışmanın sınırlamaları da göz önünde bulundurulmalıdır. Birincisi, Hegelci diyalektiğin ampirik iktisadi araştırmaya uyarlanması, sunulan kavramsal taslağın ötesinde yöntemsel bir çabayı gerektirmektedir. Diyalektik yaklaşımın istatistiksel ya da deneysel araştırma teknikleriyle nasıl bütünleştirileceği, gelecek çalışmaların önemli bir konusudur. İkincisi, makalenin Hegel-Marx ilişkisine ağırlık vermesine karşın, Hegelci geleneğin başka uzantıları -Frankfurt Okulu eleştirel kuramı, Italian operaismo, çağdaş tanınma kuramları- bu çalışmanın kapsamı dışında kalmıştır. Üçüncüsü, küresel Güney'de iktisadi davranışın özgün diyalektik dinamikleri, bağımlılık kuramı ve postkolonyal eleştiri ile birlikte değerlendirilmeyi gerektirmektedir; bu da ayrı bir çalışmayı hak etmektedir.

İleri araştırmalar için birbirini tamamlayan çeşitli alanlar öne çıkmaktadır. Davranışsal iktisat deneylerindeki

adalet ve karşılıklılık bulguları, Hegelci tanınma kategorisi çerçevesinde yeniden yorumlanabilir. Finansallaşma ve platform kapitalizmi, soyut ile somut arasındaki ilişkinin tersine dönüşü açısından diyalektik olarak çözümlenebilir. Refah devletinin kriz ve dönüşümleri, nesnel tin kategorisi içinde yeniden okunabilir. Sürdürülebilirlik krizi, doğa-toplum-emek üçlüsünün diyalektik gerilimleri üzerinden ele alınabilir. Yapay zekânın iktisadi karar verme süreçlerine etkisi ise öz-bilinç ve nesneleşme kategorileri çerçevesinde değerlendirilebilir. Bu yönelimler, hem Hegelci felsefenin canlı bir entelektüel proje olarak sürdürülmesine hem de iktisadın çağdaş gerçekliklerle eleştirel bir biçimde yüzleşmesine katkı sağlayabilir.

Son olarak, bu makale iktisadın felsefi temellerine ilişkin bir savunu olarak okunmalıdır. İktisat, salt bir mühendislik ya da teknik bir uygulamalı matematik dalı değildir; aksine, insanlık tarihinin maddi ve manevi gelişiminin merkezindeki bir bilimdir. Hegel'in "doğru olan bütündür" sözü, bu bütünlüğün hatırlatılması anlamına gelir. İhtiyaç, emek, mülkiyet, piyasa ve devlet, birbirinden kopuk parçalar değil; ortak bir tarihsel-toplumsal sürecin diyalektik momentleridir. Bu sürecin felsefi bilinciyle yürütülen bir iktisat, hem analitik açıdan zenginleşecek hem de toplumsal sorumluluğunu daha bütünlüklü bir biçimde üstlenebilecektir. Hegelci diyalektiğin iktisada en kalıcı katkısı belki de iktisadi düşünceyi, kendi tarihselliğinin ve felsefi temellerinin bilincinde olan bir düşünüş hâline getirmek olacaktır.

ORCID

Aras Yolusever <https://orcid.org/0000-0001-9810-2571>

KAYNAKÇA

- Adorno, T. W. (1973). *Negative dialectics* (E. B. Ashton, Trans.). Continuum. (Original work published 1966).
- Akerlof, G. A. (1982). Labor contracts as partial gift exchange. *The Quarterly Journal of Economics*, 97(4), 543–569.
- Arthur, C. J. (2002). *The new dialectic and Marx's Capital*. Brill.
- Avineri, S. (1972). *Hegel's theory of the modern state*. Cambridge University Press.
- Baudrillard, J. (1998). *The consumer society: Myths and structures*. Sage.
- Bhaskar, R. (1979). *The possibility of naturalism: A philosophical critique of the contemporary human sciences*. Harvester Press.
- Brown, W. (2015). *Undoing the demos: Neoliberalism's stealth revolution*. Zone Books.
- Camerer, C. F., & Thaler, R. H. (1995). Anomalies: Ultimatums, dictators and manners. *Journal of Economic Perspectives*, 9(2), 209–219.
- Coase, R. H. (1937). The nature of the firm. *Economica*, 4(16), 386–405.
- Davis, J. B. (2003). *The theory of the individual in economics: Identity and value*. Routledge.
- Dosi, G., & Roventini, A. (2019). More is different... and complex! The case for agent-based macroeconomics. *Journal of Evolutionary Economics*, 29(1), 1–37.
- Fehr, E., & Gächter, S. (2000). Fairness and retaliation: The economics of reciprocity. *Journal of Economic Perspectives*, 14(3), 159–181.
- Foucault, M. (2008). *The birth of biopolitics: Lectures at the Collège de France, 1978–1979* (G. Burchell, Trans.). Palgrave Macmillan.
- Frank, A. G. (1967). *Capitalism and underdevelopment in Latin America*. Monthly Review Press.
- Güth, W., Schmittberger, R., & Schwarze, B. (1982). An experimental analysis of ultimatum bargaining. *Journal of Economic Behavior & Organization*, 3(4), 367–388.
- Habermas, J. (1984). *The theory of communicative action: Reason and the rationalization of society* (T. McCarthy, Trans.). Beacon Press.
- Hardt, M., & Negri, A. (2000). *Empire*. Harvard University Press.
- Harvey, D. (2010). *The enigma of capital and the crises of capitalism*. Oxford University Press.
- Hegel, G. W. F. (1969). *Science of logic* (A. V. Miller, Trans.). George Allen & Unwin. (Original work published 1812–1816).
- Hegel, G. W. F. (1979). *System of ethical life and First philosophy of spirit* (H. S. Harris & T. M. Knox, Trans.). State University of New York Press. (Original work published 1802–1803).
- Hegel, G. W. F. (1986). *Phenomenology of spirit* (A. V. Miller, Trans.). Oxford University Press. (Original work published 1807).
- Hegel, G. W. F. (1991). *Elements of the philosophy of right* (A. W. Wood, Ed.; H. B. Nisbet, Trans.). Cambridge University Press. (Original work published 1820).
- Honneth, A. (1996). *The struggle for recognition: The moral grammar of social conflicts* (J. Anderson, Trans.). MIT Press.
- Horkheimer, M., & Adorno, T. W. (2002). *Dialectic of enlightenment: Philosophical fragments* (E. Jephcott, Trans.). Stanford University Press. (Original work published 1944).
- Ilyenkov, E. V. (1982). *The dialectics of the abstract and the concrete in Marx's Capital*. Progress Publishers.
- Kahneman, D., & Tversky, A. (1979). Prospect theory: An analysis of decision under risk. *Econometrica*, 47(2), 263–291.
- Keynes, J. M. (1936). *The general theory of employment, interest and money*. Macmillan.
- Kojève, A. (1969). *Introduction to the reading of Hegel* (J. H. Nichols, Trans.). Basic Books.
- Lawson, T. (1997). *Economics and reality*. Routledge.
- Locke, J. (2003). *Two treatises of government and a letter concerning toleration* (I. Shapiro, Ed.). Yale University Press. (Original work published 1689).
- Lukács, G. (1971). *History and class consciousness: Studies in Marxist dialectics* (R. Livingstone, Trans.). MIT Press. (Original work published 1923).
- Marx, K. (1959). *Economic and philosophical manuscripts of 1844* (M. Milligan, Trans.). Progress Publishers. (Original work published 1844).
- Marx, K. (1970). *Critique of Hegel's philosophy of right* (A. Jolin & J. O'Malley, Trans.). Cambridge University Press. (Original work published 1843).
- Marx, K. (1973). *Grundrisse: Foundations of the critique of political economy* (M. Nicolaus, Trans.). Penguin Books. (Original work published 1857–1858).
- Marx, K. (1976). *Capital: A critique of political economy* (B. Fowkes, Trans.). Penguin Books. (Original work published 1867).
- Minsky, H. P. (1986). *Stabilizing an unstable economy*. Yale University Press.
- Mueller, G. E. (1958). The Hegel legend of "thesis-antithesis-synthesis". *Journal of the History of Ideas*, 19(3), 411–414.
- Piketty, T. (2014). *Capital in the twenty-first century* (A. Goldhammer, Trans.). Harvard University Press.
- Piketty, T., Saez, E., & Zucman, G. (2018). Distributional national accounts: Methods and estimates for the United States. *The Quarterly Journal of Economics*, 133(2), 553–609.
- Pippin, R. B. (1989). *Hegel's idealism: The satisfactions of self-consciousness*. Cambridge University Press.
- Pippin, R. B. (2008). *Hegel's practical philosophy: Rational agency as ethical life*. Cambridge University Press.
- Plant, R. (1977). Hegel and political economy. *New Left Review*, 1(103), 79–92.
- Polanyi, K. (1944). *The great transformation: The political and economic origins of our time*. Farrar & Rinehart.

44. Postone, M. (1993). *Time, labor, and social domination: A reinterpretation of Marx's critical theory*. Cambridge University Press.
45. Riedel, M. (1984). *Between tradition and revolution: The Hegelian transformation of political philosophy* (W. Wright, Trans.). Cambridge University Press.
46. Sandel, M. J. (2012). *What money can't buy: The moral limits of markets*. Farrar, Straus and Giroux.
47. Schumpeter, J. A. (1942). *Capitalism, socialism and democracy*. Harper & Brothers.
48. Sen, A. (1977). Rational fools: A critique of the behavioural foundations of economic theory. *Philosophy & Public Affairs*, 6(4), 317–344.
49. Sen, A. (1999). *Development as freedom*. Oxford University Press.
50. Smith, A. (2002). *The wealth of nations*. Modern Library. (Original work published 1776).
51. Soros, G. (2008). *The new paradigm for financial markets: The credit crisis of 2008 and what it means*. PublicAffairs.
52. Standing, G. (2011). *The precariat: The new dangerous class*. Bloomsbury.
53. Taylor, C. (1975). *Hegel*. Cambridge University Press.
54. Thaler, R. H. (2016). Behavioral economics: Past, present, and future. *American Economic Review*, 106(7), 1577–1600.
55. Veblen, T. (2007). *The theory of the leisure class*. Oxford University Press. (Original work published 1899).
56. Wallerstein, I. (1974). *The modern world-system I: Capitalist agriculture and the origins of the European world-economy in the sixteenth century*. Academic Press.
57. Waszek, N. (1988). *The Scottish enlightenment and Hegel's account of "civil society"*. Kluwer Academic Publishers.
58. Williamson, O. E. (1985). *The economic institutions of capitalism*. Free Press.
59. Žižek, S. (2012). *Less than nothing: Hegel and the shadow of dialectical materialism*. Verso.
60. Zuboff, S. (2019). *The age of surveillance capitalism*. PublicAffairs.